

У статті представлено авторське бачення інтегративного підходу до вирішення методологічних суперечностей між онтологістськими та деонтологістськими моделями обґрунтування права.

Ключові слова: *методологія обґрунтування права, правовий онтологізм, правовий деонтологізм, інтегративний підхід до права.*

В статье представлено авторское видение интегративного подхода к решению методологических противоречий между онтологистскими и деонтологистскими моделями обоснования права.

Ключевые слова: *методология обоснования права, правовой онтологизм, правовой деонтологизм, интегративный подход к праву.*

The article presents the author's view on the integrative approach to solving the methodological contradictions between ontologistic and deontologistic models of law-justification.

Key words: *methodology of law-justification, legal ontologism, legal deontologism, integrative approach to law.*

Стосовно будь-якої чинної юридичної норми чи законопроекту може бути порушене питання про їх легітимність, тобто обґрунтованість надання їм статусу насправді *правового* закону. Адже останній має бути не просто виразником суб'єктивної волі державної влади (навіть якщо ця воля є узгодженою з домінуючими настроями у суспільстві), але й чинником, що сприяє налагодженню справедливого та доцільного правопорядку. Щоправда, при цьому доводиться стикатися з низкою методологічних проблем, серед яких однією з найбільш фундаментальних є проблема узгодження *фактичних* умов здійснення правовідносин з нормативно вираженою "належністю" поведінки. Річ у тім, що вже у самих субстанційних основах правоявищ спостерігається, так би мовити, "сутнісний дуалізм". Яскравим виявом їхньої "подвійної природи" є, за характеристикою Р.Алексі, необхідне поєднання у праві "як реального, або ж фактичного, так і ідеального, або критичного, вимірів. У визначенні права фактичний вимір представлений елементами офіційного походження та соціальної ефектності, в той час як ідеальний вимір знаходить своє вираження в компоненті моральної правильності" [12, с. 257]. Відповідно, не самі лише соціальні факти можуть розглядатися як підстави для аргументації того, що саме варто вважати правом, але й певні

"інтегральні" уявлення про "бажані організаційні моделі" суспільних відносин. В силу цієї обставини, у сучасній методології права не втрачають своєї гостроти одвічні дискусії між прибічниками онтологістських та деонтологістських підходів до праворозуміння загалом, а також до проблеми обґрунтування правових норм та інститутів зокрема. Тож спроба окреслення авторського бачення шляхів вирішення, принаймні, найбільш вагомих суперечностей у протистоянні згаданих методологічних стратегій складає **головну мету** даної статті.

Аналіз літератури. Різноманітні аспекти відзначеної проблематики знайшли своє відбиття в роботах таких сучасних дослідників, як Р.Алексі, В.Бачінін, Е.Булігін, Ю.Габермас, О.Гьоффе, Р.Дворкін, О.Костенко, С.Максимов, Е.Паттаро та багатьох інших. Разом з тим, серед існуючих наразі теоретико-наукових концептуалізацій вирішення цих питань досі не досягнуто згоди з приводу співвіднесення "сушого" та "належного" в плані обґрунтування права. Як наслідок, методологічні підходи до такого обґрунтування дивергують в залежності від визнання первинності онтологічних чи деонтологічних його аспектів.

Основна частина. Ключовою відзнакою онтологістських легітимізаційних моделей є ідея "буттєвої укоріненості" права. Адже правова нормативність не утворюється, по-перше, "з нічого" і, по-друге, вона не народжується "сама по собі" (на кшталт спінозівської "causa sui"). Навпаки, воно виростає з інтерактивного контексту безпосередніх людських відносин, в процесі яких виникають ситуації зіткнення суб'єктивних інтересів та потреб: "конкретна життєва ситуація, яку розв'язує право, є його онтологічним підґрунтям. Без того простору відносин, які потребують правового впорядкування, будь-яке право є правилами "Утопії" Т.Мора, які співвідносилися не з правопорядком, а з вигаданим ідеальним світом. Але право ніколи не існує як чиста ідея, сутність, яка немовби "парить" у якомусь просторі. Онтологічно ідея права завжди пов'язана з існуванням у світі, в якому на основі права створюється правопорядок, і розглядати буття права, не беручи до уваги його зв'язків з цим правопорядком, настільки ж утопічно в найточнішому сенсі цього слова. Саме тому осягнення існування права можливе лише за умови одночасного врахування умов його буття у світі" [9, с. 25].

Справді, попри те, що нормативний зміст права відноситься радше до сфери "бажаного" (тобто має насамперед деонтологічний характер) і через те не повинен, начебто, оцінюватися у сугото онтологіч-

них поняттях (на кшталт "істинності" та "хибності"), що "прив'язують" його до наявної дійсності, самі критеріальні виміри "належності" та "бажаності", "тим не менше, не можуть бути абсолютно безвідносними до організаційних моментів... наявного та потенційно можливого буття" [6, с. 56]. Окрім того, що уявлення про такі виміри "генеруються в результаті певних колізій та конфліктів, що складаються у фактичній реальності", стаючи при цьому "гіпотетичними моделями та засобами вирішення даних буттєвих суперечностей", разом з тим, "якщо ці уявлення претендують не просто на певний абстрактно-ідеальний символізм, але й на конкретну *дійсність* у якості засобів нейтралізації *реальних* (існуючих та можливих) конфліктів, то вони, знов-таки, не можуть "відгородитися" від природно-суспільної буттєвості якими-небудь непрохідними кордонами" [6, с. 56]. Інакше кажучи, онтологічний аспект досліджень у царині методології обґрунтування права "передбачає кореляцію двох таких своїх площин: з одного боку, такі дослідження мають на меті виявлення тих буттєвих факторів, що спричинюють формування відповідних правових смислів та ідей; з іншого ж боку, вони призначені для окреслення діапазону онтологічних умов реалізації останніх" [11, с. 44] (оскільки нормативні орієнтири права не є самоцільними, будучи спрямованими на унормування дійсного людського буття, що функціонує й еволюціонує за власними об'єктивними принципами й динамічними механізмами).

Якщо в межах кантівської традиції, котра і понині виявляє себе у прагненнях побудови "чистої теорії права", заперечується будь-який зв'язок правової нормативності з онтологією "зовнішнього" по відношенню до неї світу (через те, що право є продуктом конструювання людиною власної деонтологічної системи смислових цінностей та норм, непригаманних об'єктивно-природним формам організації), то у сучасних дослідженнях онтологічних підвалів права, на базі яких воно має обґрунтовуватися, нерідко відстоюється ідея редукції "належного" до "сущого". Згадана ідея мотивується тим аргументом, що будь-які людські уявлення, а, отже, й уявлення про "бажану реальність", є, так чи інакше, "презентаціями *реальності*". Відмінність же, яка призводить до демаркації онтологічного та деонтологічного світів, полягає, з цієї точки зору, лише у наступному: перший являє собою дійсне, актуальне буття, а другий – можливе, потенційне буття. В іншому разі, якщо зміст правової норми не корелює з "онтологією можливого", то він не може претендувати також і на причетність до сфери "деонтології належного". Як відзначає з цього приводу відомий

італійський теоретик права Е.Паттаро, "немає сенсу вести мову про реальність Належного (Ought), принципово відмінну від реальності Буття (Is)... Загалом люди осмислюють Належне передусім як об'єктивну реальність, хоча й розпливчато розуміючи її та все ж *вірячи* у її існування [8, с. 20]. Тож було б досить дивним формулювання таких суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, які принципово не можуть бути здійсненими в об'єктивному світі як такому та, зокрема, в системі дійсних правовідносин.

Проте, попри очевидність вимог щодо узгодження правової нормативності з умовами її здійснюваності, слід зауважити, що цей критерій аж ніяк не можна визнати за достатню підставу для її обґрунтованості: адже навряд чи будь-яка норма, що є просто *реалізовною* у наявному бутті, може автоматично вважатися *легітимною*. Процес "легітимзації передбачає обґрунтування, виправдання й визнання права як цінності" [5, с. 161], тобто встановлення мотивів його зобов'язуючої сили та значущості для гармонізації відносин у системі "людина – суспільство – держава", а не лише узгодження з об'єктивною необхідністю законів світобудови. Хоча, звичайно ж, ця обставина не повинна інтерпретуватись як аргумент для категоричного розмежування світів "сущого" та "належного". Як зауважував свого часу ще Б.С.Кістяківський, "насправді буття однаково притаманне як явищам, пояснюваним за допомогою категорії необхідності, так і явищам, що визначаються категорією належного. А те, що правові явища Г.Кельзен причисляє до належного, мислимого у встановленому ним специфічному розумінні, то вже силою цієї висхідної точки зору вся його побудова постає як чистої води формально-логічна конструкція, котра ніяк не стикається з буттям і реальністю права. Однак у цій відстороненості від усякого буття й реальності Г.Кельзен і бачить власне сутність юриспруденції та юридичного методу", в той час як насправді "однобічна нормативно-логічна побудова... непридатна навіть для вузької сфери юридичної догматики" [3, с. 401-402].

З огляду на те, що право є підсистемою таких більш широких буттєвих контекстів, як суспільство і природа, зміст правотворення, вочевидь, не може бути абсолютно "поза межним" по відношенню до організаційно-функціональних особливостей свого зовнішньо-онтологічного середовища. Відповідним чином, наразі право здебільшого інтерпретується як особлива форма *реальності*, динаміка якої здійснюється в системі цілісності світобуття і, окрім власних принципових підвалин, підпорядковується також загальним нелінійним законам

самоорганізації складних системних утворень, що описуються у термінах синергетичної концепції. Як пише В.Бачинін, "будучи самоорганізуючою системою, право здатне саме себе будувати й структурувати. І суб'єктам правотворчості важливо враховувати тенденції його саморозвитку, щоб діяти в такт з ними і тим самим породжувати резонансні ефекти. Точно розраховані резонансні впливи на систему даватимуть найбільшу результативність, дозволятимуть їй розгорнути усе багатство прихованих раніше форм та можливостей. Принципи синергетики передбачають у ході правотворчої діяльності виведення правової системи на власні лінії розвитку, що відповідають її природі й характерові соціуму, всередині якого вона існує" [1, с. 521-522].

Однак варто, мабуть, визнати, що синергетична методологія є релевантною лише по відношенню до тих випадків, у яких відсутня суб'єктивно-ціннісна мотивація у динаміці взаємодії та поведінки елементів системи або тоді, коли такою мотивацією можна знехтувати в силу взаємокомпенсаторного ефекту при "зіткненні" її векторів. Якщо ж ідеться про методологію обґрунтування права, то у її межах навряд чи була б виправданою "нейтральність" по відношенню до культурно зумовлених ціннісних установок суспільства, де формується правосвідомість індивідів, що його складають. Також ці установки не можуть бути зведеними до ролі "випадкових атракторів" упорядкування суспільних відносин (на кшталт суто природних його чинників, котрі є логічно рівнозначними у своїй об'єктивності та індиферентності щодо людських уявлень про належне). Адже при обґрунтуванні того чи іншого права доводиться будувати аргументацію з урахуванням ціннісних преференцій, що впливають із сформованої у соціумі аксіологічної ієрархії. Тобто у даному відношенні нас цікавить не просто "значущість" певних моделей поведінки, але й критерії "градування" цієї "значущості" та встановлення пріоритетності одних ціннісних мірил права перед іншими. У той же час доводиться констатувати, що інтерпретована як суто синергетичний процес суспільна самоорганізація є абсолютно "байдужою" до людських цінностей та зосередженою виключно на принципах утворення порядку, безвідносно до того, на яких ціннісно-нормативних засадах він виникає. Зміст соціальних та правових норм при цьому розглядаються лише в плані їхніх функцій як "інструментів упорядкування" [2, с. 429].

При аналізі сучасних онтологічних підходів до побудови легітимісних стратегій правотворення серед останніх простежується доволі поширена тенденція, що полягає у їхній домінуючій схильності

до так званої "натуралізації права". При цьому методологічною основою обґрунтування правової нормативності виступає принцип "природної детермінованості" її змісту, його узгодженості з організаційними принципами природи як єдиного та цілісного утворення, оскільки правові закони "є не менш природними, ніж фізичні й біологічні, а більш природними, бо вони є вищою формою розвитку природи... Право є витвором не лише людей, а й природи... У творенні права природа відіграє ту роль, що створює закони, які ми називаємо "законами природи", а люди відіграють ту роль, що надають "законам природи" соціальну форму, яку ми називаємо "законодавством" або "нормативно-правовими актами"... Якщо право розглядається як природне за змістом і соціальне за формою, то критерієм істини в правознавстві має бути природа, а не соціальна практика, бо остання є лише способом пристосування людей до природи, її законів..." [4, с. 73, 74].

Хоча наведена методологічна позиція характеризується тим безумовно позитивним моментом, що полягає у її прагненні, за можливістю, об'єктивізувати юридичну науку, зробити останню "здатною пізнавати те, що стоїть "по той бік" волі людей" [4, с. 75], однак такий підхід вбачається доволі суперечливим.

По-перше, соціальна практика генерується й еволюціонує не як "спосіб пристосування людей до природи", а, навпаки, як спосіб "олюднення природи" з метою надання їй форм відповідності людським цілям, потребам та ціннісним ідеалам. А, отже, метою права, згідно з якою воно має обґрунтовуватися, не є повернення людини "у лоно природи", де, здебільшого, діє "верховенство сили", а привнесення у природно-суспільне буття саме людського, гуманістичного начала. У даному відношенні не слід ігнорувати того, що "суспільна реальність вирізняється на тлі суто природного буття саме завдяки поетапному становленню "нетотожності" між ними, а, отже, й специфічних організаційних принципів існування та функціонування соціальних систем (в іншому разі вони навряд чи були б здатними диференціюватись та самоідентифікуватись в межах природної метасистеми). Відповідно, співвідношення між ними не є взаємозначимим, через що також нездійсненним є завдання щодо встановлення між ними певних більш-менш визначених легітиміційних відповідностей" [6, с. 32-33].

По-друге, з точки зору розглядуваної концепції навряд чи вдасться знайти відповідь на питання про те, якими саме "законами природи" можна обґрунтувати, скажімо, такі права людини, як право

на свободу та особисту недоторканність (адже свобода є виключною "субстанцією людського духу", тоді як природа є "царством необхідності"), право на участь у громадсько-політичному житті суспільства, право власності, право на освіту тощо. Те ж саме стосується і юридичних обов'язків, оскільки закони природи є "деонтологічно безвідносними": вони, маючи об'єктивно-необхідний характер, нікого та ні до чого не зобов'язують, а тому з них не можуть логічно випливати які-небудь інші обов'язки. Наприклад, механізм дії закону гравітації та закону Кулона заснований не на "вимогах" до взаємодії фізичних тіл, а на необхідному каузальному зв'язку між такими параметрами, як маса, дистанція та заряд. Відповідно, жодна правова вимога не може *виправдовуватися* законами, дія яких не залежить від виконання чи ігнорування цієї вимоги, тобто є абсолютно нейтральною щодо неї. Природні закони здатні лише *спростовувати* деонтологічний зміст правових норм, якщо він суперечить даним законам і, таким чином, є нереалізовним чи взагалі абсурдним; однак при цьому вони не здатні *обґрунтовувати* такі норми (аналогічно тому, як у науковому пізнанні одиничні факти можуть стати підставою для відхилення загальної теорії у разі їх несумісності з останньою; разом з тим, за умови їхньої "вписуваності" у контекст теорії, ми ще не можемо вважати її доведеною). Тож так само, як "загальне" не редукується "часткового", "деонтологічне" не можна цілком звести до "онтології".

По-третє, "природність" навряд чи доречно прирівнювати до "справедливості", визначаючи "справедливість" як "відповідність проявів волі людей законам природи" [4, с. 77]. Скажімо, якщо вбивця узгоджує траєкторію польоту кулі чи ефект дії отрути із законами природи, або ж вальтівник обґрунтовує свої дії "природністю потягу", то подібні аргументації, певна річ, не кваліфікуватимуться як підстави для визнання справедливого характеру таких дій. З іншого боку, попри, певну "протиприродність" таких прав, як право на здійснення абортів, право на одностатевий шлюб, право на евтаназію, право на трансплантацію тілесних органів тощо, ці права знаходять у сучасному світі свою легітимацію в інших площинах людського буття, що виходять за межі самих лише природних його основ.

Подібні суперечності онтологістських підходів є одним із суттєвих чинників стимулювання альтернативних методологічних розробок у сфері досліджень легітимаційної проблематики, основна ідея яких полягає у радикальному "розведенні" онтології фактів та деонтології норм з відповідним "замиканням" в межах останньої процедур

з обґрунтування права. Як відомо, своєрідне "очищення" правової теорії від моральних, метафізичних, натуралістичних та соціально-онтологічних "нашарувань" здійснив свого часу ще Г.Кельзен, котрий наполягав на тому, що "зміст нормативного обов'язку має ціннісний характер і, як такий, слугує протиположністю фактичних людських вчинків, оцінюваних як правові чи неправові" [14, с. 52]. На відміну від реальності *дійсного* буття, реальність права асоціюється з *ідеально-смісловою* сферою життя суспільства. Так само, як "математика – це ідеальна реальність відношень між речами, ... право є ідеальною реальністю відносин між людьми" [5, с. 155]. Отже, "світ права – це світ, який має метасоціальний характер, він не може бути редукований до суспільних інтересів сторін, що беруть участь у правовідносинах. Як особливий вимір світу людини, він будується за законами, які відрізняються від законів емпіричного світу, а його структурними елементами виступають не факти, а смисли та значення. Тут ми маємо справу з особливою логікою – деонтологічною, через те й пізнавальні засоби мають бути особливими, відмінними від тих, котрі застосовуються при пізнанні емпіричного світу, оскільки вони поєднують у собі пізнавальні та оцінкові моменти" [5, с. 154].

Відзначені обставини відчутно сприяли відповідним ревізіям сучасних онтологістських підходів до методології обґрунтування права у напрямку їхнього інтегрування з деонтологічно-ціннісними підходами. Наразі в межах досліджень у галузі правової онтології ціннісний простір здебільшого інтерпретується як невід'ємний та органічний компонент системи суспільного буття, оскільки "як природно-біологічні схильності людини, так і комунікативні механізми її входження до царини суспільних відносин й асиміляції нею правової нормативності свого соціального буття завжди опосередковуються у своєму функціонуванні певними "аксіологічними матрицями", що визначають ступінь значущості кожної з таких схильностей для самого індивіда та його суспільного оточення". Більше того, "він є найбільш наближеним до свідомості суб'єкта, перебуваючи, так би мовити, "на поверхні", а не в глибинах його буття, завершуючи тим самим "піраміду онтологічної ієрархії" [10, с. 127]. Тому при вирішенні питань, що виникають у процесі правотворчої діяльності стосовно легітимності юридичних норм, не варто, мабуть, слідувати ідеї "жорсткої делімітації" онтологічних та деонтологічних аспектів цієї проблематики. У даному плані слід, очевидно, враховувати, що "динаміка утворення та функціонування нормативних орієнтирів зумовлюється у першу чергу ціннісними установками суб'єкта як основного агента

генерування й реалізації права. Що ж стосується параметрів "об'єктивної доцільності" останнього, то вони зазвичай опосередковуються згаданими установками в процесі їх усвідомлення та втілення у чинному правопорядку. Відповідно, система інтегральної правової онтології має увінчуватися аксіологічним пластом людського буття, де концентруються ціннісні атрактори динаміки феноменів права" [11, с. 107].

Такі кроки до інтеграції онтологістських та деонтологістських моделей обґрунтування права пояснюються тим, що його сутнісні основи не вдається однозначно окреслити ні фактично-буттєвими, ні суто нормативними рамками, оскільки право виявляє себе, за характеристикою А.Кауфмана, як своєрідний "еднальний канал", крізь який здійснюється "взаємоузгодження між сушим та належним" [13, с. 112]. Адже відношення між правом та суспільним буттям складається не так, що певні "ап'юріорні ідеї" першого стають "зовнішнім джерелом порядку" по відношенню до другого, або ж навпаки - логічно похідними та лінійно детермінованими ним (як засоби авторегуляції соціально-онтологічних систем). Згадане відношення завжди є двостороннім: "реалізація ідей (соціальних, політичних, правових тощо) на практиці - це не односторонній та автоматичний процес перетворення чи створення дійсності у відповідності з тими чи іншими ідеями, а одночасне трансформування цих ідей у відповідності з об'єктивною логікою практичних дій та реалій дійсності" [7, с. 325].

Правові ідеї формуються на ґрунті відчуття й осмислення "недоконалості буття", його організаційної "неправильності", невідповідності суб'єктивним очікуванням. Однак сама *дійсна* реальність не містить яких-небудь ознак того, яким має бути "*правильний* світ". Тому людський розум, отримавши "емоційний поштовх" від дійсності, що у певних відношеннях не влаштовує його, вдається до конструювання гіпотетично-сміислової "реальності ідей" щодо такого світу. Цей "ідейно-правовий простір" виокремлюється у відносно автономну сферу і починає, так би мовити, "жити власним життям". Але ж, через сутнісне призначення права бути дієвим регулятором суспільства, деонтологічно-ідейним основам правової нормативності постійно доводиться досить щільно стикатися з об'єктивністю буттєвих умов, що підлягають унормуванню. В результаті такої перманентної взаємодії та обопільної "апробації" право та суспільство коеволюціонують у напрямку нівелювання дисбалансів у міжлюдських відносинах, зменшення соціальної конфліктності та розширення суб'єктивної свободи в плані особистісної й суспільної самореалізації людини. Адже, якщо юридичний закон не сприяє взаємоузгодженню інтересів

індивіда, суспільства й держави, економічному й культурному розвитку, загальному підвищенню рівня життя населення і т.п., то такий закон навряд чи обґрунтовано вважатиметься *правовим*.

Висновки. При розробці й аналізі методологічних підходів до формулювання та обґрунтування правової нормативності вбачається за доцільне, по-перше, засновувати такі дослідження на інтегративних парадигмах, що уможливають уникнення "поляризації" онтологічних та деонтологічних аспектів згаданого обґрунтування і, відповідно, логічних суперечностей, які зазвичай спричинюються абсолютизуванням якого-небудь із цих аспектів. Найбільш конструктивним шляхом у зазначеному напрямку є побудова легітимісційних моделей, що базуються на "концептуальних картинах" правової реальності, котрі включають у свій системний контекст не тільки форми "матеріалізованого" буття права, але також самі способи й процеси його осмислення та ідейно-ціннісної репрезентації.

По-друге, встановлення корелятивних зв'язків між правом та буттям передбачає не штучне "підлаштування" норм під існуючу реальність (адже у такому разі правове регулювання просто втрачає будь-який свій сенс), а у нормативному забезпеченні шляхів та засобів "зниження напруги", що виникає в суспільстві через збільшення "зазору" між дійсним станом суспільних відносин та сформованими у їхньому середовищі уявленнями про належне їх упорядкування.

По-третє, стикаючись з проблематикою, пов'язаною з аргументацією щодо визнання правового характеру певної норми чи інституту, варто враховувати те, що така аргументація не може зводитись до посилення на нормативність чинного законодавства, оскільки стосовно будь-якої із складових останнього може бути поставлене питання стосовно її власної легітимісційної обґрунтованості. У ролі базових критеріальних вимірів при вирішенні таких питань доцільно розглядати ступінь сприяння юридичного закону досягненню загальної рівноваги, злагоди й добробуту в суспільстві, а також рівень забезпечуваності цим законом можливостей соціалізації індивіда, його вільного самовизначення та доступу до соціальних цінностей і благ. При цьому міра виправданості законодавства є пропорційною тому, наскільки воно здатне стимулювати поєднання росту зазначених показників якості життя із збільшенням охопленої таким ростом частки населення соціуму, відносини у якому регулюються даним законодавством.

По-четверте, оскільки динамічний характер правової реальності неможливо повноцінно "вписати" у статистику юридичних норм, то їхній зміст має передбачати певний диспозитивний діапазон суспільної самоорганізації, у тому числі й правотворчої.

Врахування відзначених моментів при розробці й обґрунтуванні правової нормативності істотно сприятиме її узгодженню як з деонтологією інтерактивно сформованих людських уявлень про належне, так і з онтологією динаміки суспільного буття.

Використана література:

1. Бачинин В.А. Философия права и преступления / В.А.Бачинин. - Х.: Фолио, 1999. - 607 с.
2. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л.Д.Бевзенко. - К.: Наукова думка, 2002. - 435с.
3. Кістяківський Б.О. Вибране / Б.О.Кістяківський. - К.: Абрис, 1996. - 514 с.
4. Костенко О.М. Основне питання правознавства з позиції соціального натуралізму / О.М.Костенко // Проблеми філософії права. - 2003. - Т.1. - С. 72-78.
5. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С.И.Максимов. - Х.: Право, 2002. - 328 с.
6. Невідомий В.І. Самоорганізація правової реальності та легітимність основного закону / В.І.Невідомий. - К.: Нац. торг.-економ. ун-т, 2011. - 376 с.
7. Нерсисянц В.С. Философия права / В.С.Нерсисянц. - М.: Инфра-норма, 2005. - 656 с.
8. Паттаро Э. Реалистский подход к объективности норм права / Э.Паттаро // Проблеми філософії права. - 2005. - Т.ІІІ. - № 1-2. - С. 14 - 23.
9. Стовба О.В. Буття права у правовій ситуації як онтологічна засада верховенства права / О.В.Стовба // Проблеми філософії права. - 2005. - Т.ІІІ. - № 1-2. - С. 24-31.
10. Тімуш І.С. Інтегральний погляд на право / І.С.Тімуш. - К.: Атіка, 2009. - 284 с.
11. Цимбалюк М.М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність / М.М.Цимбалюк. - К.: Атіка, 2008. - 288 с.
12. Alexy R. The Dual Nature of Law /R. Alexy // IVR 24th World Congress "Global Harmony and Rule of Law" (September 15-20, 2009, Beijing, China). Papers. Plenary Session. - Beijing, 2009. - P. 257-274.
13. Kaufmann A. Rechtsphilosophie. 2. Aufl. / A. Kaufmann. - Munchen, 1997. - 423 p.
14. Kelsen H. The State and Natural Law. The Idea of Natural Law / H. Kelsen // Ukrainian Law Review. - 2003. - No. 7(12). - P. 48-63.